

Carolus van Europa. Keizer Karel V in 2000 herdacht

M. E. H. N. MOUT

Hij werd geboren in Gent, maar zijn broer en opvolger als keizer in Alcalá de Henares. Hij trouwde een Portugese prinses, zijn wettige kinderen en bastaarden werden geboren in verschillende landen (de Nederlanden, Spanje en het Duitse Rijk) en trouwden met Portugezen, Italianen, Oostenrijkse verwanten, een Engelse en een Franse prinses. Bij zijn afdanking in 1555 maakte hij de rekening op van zijn vele veldtochten en reizen: naar Spanje, de Nederlanden, Italië, het Duitse Rijk, Frankrijk, Engeland en Noord-Afrika. Keizer Karel V, dat was pas een echte Europeaan, is ons vorig jaar talloze malen voorgelaten. In vele Europese landen werd zijn geboorte in 1500 herdacht met tentoonstellingen, biografieën, congressen, bundels en wat niet al. De machtigste keizer aller tijden was hij, heersend over grote delen van Europa en over de Nieuwe Wereld, levend op de drempel van de Moderne Tijd, in een tijdperk van oorlog, expansie, culturele bloei en godsdienstige hervormingen. Hij sprak kennelijk tot de verbeelding van huidige regeringen, die voor deze herdenking vaak diep in de buidel tastten en de keizer misschien wel hebben aangezien voor een soort Europese Commissie in één persoon verenigd. Hij fascineerde ook nog eens het algemene publiek. De geleerden en kunstliefenden onder ons stroomden in groten getale naar de mega-tentoonstellingen in Gent, Bonn, Wenen en Toledo en tal van andere evenementen. Ook de geleerden lieten zich niet onbetuigd. Zij vervaardigden het ene boekwerk na het andere, evenals trouwens misschien minder geleerde, meer letterlievende en/of populaire schrijvers die hun verbeeldingskracht de vrije teugel lieten en Karel V lieten optreden in pure fictie of in een bonte en soms heel onderhoudende mengeling van historische feiten en fictie.

Een klein aantal van de enorme hoeveelheid boeken, ter gelegenheid van het herdenkingsjaar geschreven of heruitgegeven, zal hierna de revue passeren. De keuze van de te bespreken werken is grotendeels afhankelijk geweest van twee factoren: spreiding over de verschillende soorten publicaties, en spreiding over verschillende taalgebieden met een zekere voorkeur voor Nederland en België¹.

De verbeelding kleedt de keizer aan

Het heeft iets verwonderlijks dat Karel V omstreeks het jubeljaar 2000 figureert in een literair genre dat bij uitstek populair was in de negentiende eeuw, toen de geschiedwetenschap naast de historische verbeelding een nimmermeer overtroffen hoge vlucht nam: de historische roman. De Vlaamse medicus Hendrik Verbrugge schreef een 'vie romancée' van keizer Karel in de vorm van een autobiografisch bericht aan één van zijn onwettige kinderen². Een page duikt aan het eind van 's keizers leven in San Jerónimo de Yuste op. Hij, de pleegzoon van Karels majordomo Luis Méndez de Quijada wiens achternaam hij draagt totdat hij na Karels dood Don Juan

¹ Andere, niet onbelangrijke, factoren zijn geweest: het toeval, de welwillendheid van uitgevers en het tijdsbestek waarin dit recensieartikel werd geschreven: niet ieder ter recensie aangevraagd boek bereikte de redactie, bijvoorbeeld J. Denolf, B. Simons, ed., *Reconstructing the past. Het verleden als instrument* (Brussel, 2000) en P. Chaunu, M. Escamilla, *Charles Quint* (Parijs, 2000); het is denkbaar dat belangrijke boeken, vooral uit Zuid-Europa, niet tijdig zijn opgemerkt; boeken verschenen in of na de late herfst van 2000 konden niet meer worden behandeld.

² H. Verbrugge, *Keizer Karel. Testament van een Habsburger* (Tieft, 1999).

van Oostenrijk zal gaan heten, krijgt in het eigenhandig opgesteld 'testament van een Habsburger' levenslessen meegedeeld. Tegelijkertijd is dit een apologie voor het leven van de heerser, die in zijn eigen ogen mislukte in zijn taak op basis van het katholieke geloofde vrede en eendracht in Europa te bewaren. Het is duidelijk dat de auteur zich heeft verdiept in het leven en de tijd van Karel V. De keizer heeft immers in een testamentair document, enkele jaren voor zijn dood opgesteld maar pas daarna geopend, de zoon van de Regensburgse Barbara Blomberg als zijn kind erkend. Verbrugges achterliggende visie op de geschiedenis heeft echter, net als het literaire genre dat hij koos, iets negentiende-eeuws: de Grote Mannen domineren, zij zijn het die de geschiedenis voortstuwen. Zijn hoofdfiguur heeft hij met trekken toegerust die meer in onze tijd passen dan in de zestiende eeuw: deze Karel V heeft wroeging over het feit dat hij een buitenechtelijke zoon heeft voor wie hij nooit een vader is geweest. Verbrugges literaire verbeelding geeft ons een Karel V die nooit zo heeft bestaan, doch desondanks past in een geschiedbeeld dat nog lang niet overal te grave is gedragen: de vorst als een Groot Man, nochtans een Zwak Mens als wij en dus te begrijpen, beheerst de geschiedenis.

Belangstelling voor het lot van Karels bastaardkinderen, maar vooral voor zijn verhouding tot de vrouwen in zijn leven, bewoog de Vlaamse journaliste Rosine de Dijn een andere weg dan Verbrugge in te slaan. Haar boek over 'de vrouwen van de keizer' houdt het midden tussen een reisboek en een verzameling historische anekdotes³. Ook haar verhaal begint in Yuste met het nog immer tot de verbeelding sprekend relaas van de stille kluizenaar in het afgelegen Estremadura. Daarna wijdt zij korte portretten aan de beide grootmoeders, Maria van Bourgondië en Isabella van Castilië, tante Margaretha van Oostenrijk, moeder Johanna de Waanzinnige, zuster Maria van Hongarije, echtgenote Isabella van Portugal, de buitenechtelijke dochter Margareta van Parma en de maîtresse Barbara Blomberg, samen met wie de enige man buiten de keizer, de bastaard Don Juan, het boek wordt binnengesmokkeld. De locaties van al die levens krijgen aandacht in de bijgevoegde foto's en dragen bij tot een onderhoudend geheel waarin bij vlagen de historische verbeelding hoogtij viert.

Eenzelfde mengeling van onderzoek en verbeelding biedt de biografie van de portretschilder Antonius Mor, of, zoals hij op het toppunt van zijn roem heette, Antonio Moro, door Thera Coppens⁴. De auteur behandelt hier het eerste deel van het leven van deze kunstenaar tot aan de dood van Karel V in 1558. Daarna zou Mor nog ongeveer twintig jaar Filips II dienen. Zijn leven vanaf zijn jeugd in Utrecht tot het moment dat hij, als gevierd hofschilder van de keizer en diens entourage, van Karel V in 1554 de opdracht kreeg Mary Tudor te portretteren, is belangwekkend genoeg om uitvoerig uit de doeken te worden gedaan. Evenmin als bij de vrouwenportretten van Rosine de Dijn is hier sprake van een nieuwe visie op het gekozen onderwerp, maar het boek van Coppens steunt wel degelijk op literatuur- en zelfs enig archiefonderzoek en is in een vloeiende stijl geschreven.

De verbeelding rond Karel V komt op een heel andere manier tot leven in het aantrekkelijke boek van Harlinda Lox over keizer Karel in de Vlaamse volksverhalen⁵. Zij bracht uit de Vlaamse populaire narratologie tussen de zestiende en twintigste eeuw een verrassend groot corpus bijeen en gaf dat op zo'n manier uit dat zowel de leek als de vakman er van kan genieten. De verleiding is te groot om niet ten minste één klein verhaaltje te citeren: 'Toen koning Frans I, nadat Vrouwe Fortuna de wapens van Frankrijk in de steek gelaten had, verplicht was het verdrag van Madrid te ondertekenen, verscheen keizer Karel in het gezelschap van een schitterend gevolg. Zijn roem ging haar hoogtepunt tegemoet, terwijl Frans I het hoofd liet hangen

3 R. de Dijn, *De vrouwen van de keizer. Een tocht door Europa met Karel V* (Leuven, 's-Hertogenbosch, 1999).

4 Th. Coppens, *Antonius Mor. Hofschilder van Karel K* (Baarn, 1999).

5 H. Lox, *Van stropdragers en de pot van Olen. Verhalen over keizer Karel* (Leuven, 1999).

en dus bescheiden gekleed opdaagde zoals het past voor een koning zonder land. Keizer Karel wilde hem echter laten zien dat de roem daarom nog geen edel hart en edele gevoelens uitsluit en, de pen ter hand nemend, schreef hij: 'Karel, burger van Gent'. Daarop ondertekende de Franse koning met: 'François, burger van Vauves'⁶.

Frans I en Karel V, de grote rivalen van de eerste helft van de zestiende eeuw: zij figureren prominent in een van de voortreffelijkste boeken die de herdenking heeft voortgebracht: de catalogus van de prachtige in Gent gehouden tentoonstelling 'Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw'⁷. Hoe beklag ik de generaties na de mijne die niet zijn opgevoed met deze kleurige schilderijen, historieprenten en gedetailleerde staalgravures met afbeeldingen als 'Filips de Schone verhit drinkt koud water' of 'De troonsafstand van keizer Karel' (natuurlijk met de keizer leunend op de schouder van Willem van Oranje) maar in plaats daarvan naar aanzienlijk minder fraai gereproduceerde plaatjes op het beeldscherm moeten zitten turen. Hoe dit ook zij, deze catalogus biedt een volmaakte inleiding in de materie. De zoektocht naar legitimatie van de Belgische geschiedenis en het nut daarbij van Grote Mannen, in het bijzonder van de figuur van Karel V, wordt allereerst besproken. Daarna leveren vele auteurs in korte en evenwichtige bijdragen een toelichting op de biografie van de keizer in beeld, die in de loop van de negentiende eeuw ontstaat en die zich uitstrekt van het kind op de troon tot het melancholieke einde in Yuste. Bijzonder belangwekkend zijn daarbij de steeds aangestipte betrekkingen tussen de nationalistische geschiedschrijving en de artistieke productie van de betrokken landen, want het boek beperkt zich geenszins tot België: Franse, Spaanse en Duitse en ook enkele Nederlandse kunstwerken worden hier getoond en geanalyseerd. Opvattingen over allerlei situaties die in de historieschilderkunst worden verbeeld, bijvoorbeeld vorstenopvoeding, vorstelijk mecenaat, rivaliteit of waanzin, bespreken de auteurs steeds in de context van de negentiende eeuw. Zo ontstond een zeer origineel, coherent en uiterst leesbaar boek, dat nog lang zijn waarde zal houden als een degelijke en diepgravende studie naar een fascinerend onderwerp.

De grote tentoonstellingen

Een bijzonder aspect van de herdenking waren de vier grote tentoonstellingen in Gent, Bonn, Wenen en Toledo die in onderlinge samenhang waren opgezet onder de aegis van de regeringen van maar liefst zeven landen: Spanje, België, Nederland, Luxemburg, Duitsland, Oostenrijk en Italië. Dat betekende dat de vier deelnemende instellingen—de Kunsthal De Sint Pietersabdij in Gent, de Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland in Bonn, het Kunsthistorisches Museum in Wenen en het Museo Nacional del Prado in Madrid — niet alleen op het gebied van de getoonde objecten, maar natuurlijk ook op het gebied van de inhoud van de catalogus samenwerkten. Dat wil overigens geenszins zeggen dat deze publicaties identiek zijn, evenmin als de tentoonstellingen zelf dat zijn geweest. Iedere tentoonstelling had een eigen gezicht, lang niet ieder object is overal te zien geweest, en elke catalogus draagt dus zijn eigen stempel — met dien verstande dat de Duitstalige catalogus voor Bonn én Wenen dienst deed⁸. Er is slechts één algemeen essay in elk van de drie boekwerken afgedrukt: een korte inleiding door John Elliott, de grote kenner van de vroegmoderne Spaanse geschiedenis. Voorts

6 *Ibidem*, 20-21 (nr. 19).

7 R. Hoozee, J. Tollebeek, T. Verschaffet, ed., *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Antwerpen, Gent, 1999).

8 *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558* (Gent, 1999); *Kaiser Karl V. (1500-1558). Macht und Ohnmacht Europas* (Bonn, Wenen, 2000); *Carolus* (Toledo, 2000). Met dank aan prof. dr. W. P. Blockmans en Professor Sir John Elliott, die twee van deze drie dikke werken voor mij aansleepten.

is het opvallend dat vooral de makers van de Spaanse tentoonstelling, die overigens niet in het Prado maar in Toledo (Museo de Santa Cruz) werd gehouden, hun eigen weg zijn gegaan. In Spanje was dan ook al geruime tijd een aparte door de staat opgerichte instelling met de herdenkingen van Filips II en Karel V in al hun facetten bezig geweest⁹. Dat betekent overigens niet dat het Spaanse element in de geschiedenis van de keizer en zijn tijd in Toledo met uitsluiting van alle andere op de voorgrond werd geplaatst. De inleidende essays in de catalogus bestrijken namelijk zeer diverse thema's: Martin Warnke bijvoorbeeld schreef over de beeltenissen van Luther tijdens zijn leven, Krista de Jonge over bouwprojecten van de keizer in de Nederlanden, Pilar Silva Maroto over de plaats van de schilderkunst in Spanje ten tijde van Karel V en Sylvia Ferino-Pagden over Titiaans portretten van de keizer (dit laatste tevens gepubliceerd in de Duits-Oostenrijkse catalogus). De Spaanse kant komt pas sterk naar voren in de beschreven objecten, en met recht. Spanje bezit immers enkele van de prachtigste kunstschaten die direct met de keizer te maken hebben: bijvoorbeeld het borstbeeld van de jonge Karel V (ca. 1520) door een anonieme Vlaamse beeldhouwer (nr. 34); het bronzen beeld door Leone en Pompeo Leoni van Karel V die Furor verslaat (nr. 71) en natuurlijk Titiaans ruitportret van de keizer bij de slag bij Mühlberg, dat overigens het Prado niet heeft verlaten. Het wemelde in Toledo trouwens van de Titiaans, met inbegrip van het Berlijnse zelfportret (nr. 225). Afgezien daarvan echter brengt het catalogusgedeelte zeer overtuigend een beeld van een steeds internationaler wordende Spaanse kunst en cultuur van de tijd op de lezer over. Spanje, is de terechte boodschap, hoorde en hoort bij Europa, want zie maar: al die culturele, politieke, religieuze en militaire interactie met vooral de Nederlanden, het Duitse Rijk en Italië.

De catalogussen van Gent en Bonn-Wenen vertonen een grote onderlinge verwantschap. Zes inleidende essays hebben zij gemeen, die zich alle — met uitzondering van Alfred Kohlers korte schets van Karels persoonlijkheid in relatie tot zijn heerschappij — bezighouden met de grote politieke en culturele problemen: de strijd met Frankrijk (Wim Blockmans), de Reformatie (Bemd Moelier), de Europese expansie (Eberhard Schmitt), en kunst, macht en mecenaat (Fernando Checa Cremades en Georg Kugler; de laatste in de Gentse catalogus onder de misleidende titel 'Macht en onmacht in Europa'). Voor Gent handelden de overige wetenschappelijke bijdragen over de economische problematiek (Herman van der Wee), Gent (Johan Dambruyne en Herman Pleij) en tenslotte de Nederlandse schilderkunst (Paul Huvenne). De opzet van het catalogusdeel loopt van micro- naar macrogeschiedenis, oftewel van Gent, stad in opstand tegen Karel V, via de Nederlanden en Europa naar de wijdere wereld. Binnen de concentrische cirkels van deze opzet worden alle mogelijke aspecten van de geschiedenis van het tijdvak geplaatst.

De catalogus van Bonn en Wenen schenkt uiteraard veel aandacht aan de Habsburgse dynastie, de Reformatie en het Duitse Rijk, maar ook aan de bloei der wetenschappen en de wijze waarop de keizer zijn politiek financierde met veel aandacht, natuurlijk, voor de Fuggers. Belangwekkende wetenschappelijke bijdragen zijn hier het artikel van de kenners der diplomatieke correspondentie Heide Stratenwerth en Horst Rabe over communicatie en diplomatie, een stuk over de geneeskunst en de natuurwetenschappen (Klaus Bergdolt) en twee opstellen over de portretkunst aan het hof met bijzondere aandacht voor Titiaan uiteraard, van wiens werken Wenen ook niet slecht voorzien is (Karl Schütz en Sylvia Ferino-Pagden).

Bij elkaar genomen leveren de drie boekwerken, die bij de vier grote tentoonstellingen horen, een beeld op waarin de figuur van Karel V wordt aangegrepen om de problematiek van de macht samen met de culturele bloei van het aan zulke enorme veranderingen onderhevige tijdperk zichtbaar te maken. John Elliott slaat de spijker op de kop wanneer hij constateert dat

9 Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. In de andere landen die bij de herdenkingstentoonstellingen betrokken waren, bestond een dergelijke instelling niet.

de spanning tussen het verlangen naar eenheid der christenheid en de realiteit van de door nationale, regionale en godsdienstige belangen en verlangens gestuurde verscheidenheid het zo belangwekkend voor ons maken om het leven van Karel V op de voet te volgen¹⁰. Ondanks de aandacht voor de Nieuwe Wereld en — zij het in veel mindere mate — voor de strijd met de Osmanen beschouwen de grote tentoonstellingen toch in de eerste plaats het eigen werelddeel Europa, en dan vooral onder het aspect van de tegenstelling tussen gedroomde eenheid en steeds verder voortschrijdende diversiteit.

Gespecialiseerde studies

Het herdenkingsjaar werd tevens aangegrepen om nieuw onderzoek in gespecialiseerde studies te presenteren. In het kader van een serie concerten van het Festival van Vlaanderen onder de titel 'De klanken van de keizer' verscheen de bundel *The Empire resounds*¹¹. Hierin belicht een internationale groep muziekhistorici het muziekleven rond het hof van de keizer. Zij doen dat op zo'n heldere manier en met zulk een aanstekelijke geestdrift voor de polyfone muziek van het tijdperk dat de algemene geïnteresseerde lezer uitstekend aan zijn trekken komt. Het doel van het boek is, de betrekkingen tussen de muziek zelf en de historische context duidelijk te laten uitkomen. Het element van vorstelijk prestige was niet alleen verbonden met de steeds groeiende Bourgondisch-Habsburgse hofkapel, maar tevens met het gebruik, begonnen door Filips de Schone, om bijzonder fraai geïllumineerde muziekmanuscripten als relatiegeschenken aan andere vorsten en de paus te sturen¹². Met deze activiteit is de naam van Petrus Alamire (ca. 1470-1536) verbonden. Voor deze Peter Imhoff uit Neurenberg was geen gewone loopbaan als musicus (hij was zanger) weggelegd, maar een hele bijzondere: hij leidde als muziekkalligraaf een scriptorium dat een grote hoeveelheid manuscripten met Vlaamse polyfonische werken reproduceerde. Vanaf 1508 was Alamire in dienst van de jeugdige aartshertog Karel, waar hij niet alleen als kopiist maar ook als muziekbibliothecaris werkzaam was. Hij werkte bovendien voor tal van andere opdrachtgevers in en buiten de Nederlanden en handelde ook in van alles, zolang het maar met muziek te maken had. Tot zijn klanten behoorden de Lieve-Vrouwe-Broederschap in Den Bosch, de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, Wilhelm IV van Beieren, Hendrik VIII van Engeland, Maria van Hongarije en de Fuggers. Het ter gelegenheid van een tentoonstelling in Leuven uitgegeven boek over Alamire, waarin ook zijn nog steeds geheimzinnige rol als Engelse spion (of Franse contraspion?) wordt aangestipt, geeft een levendige indruk van de man, zijn werk en de vele betrekkingen die hij over heel Europa wist te onderhouden¹³.

Het boek over Alamire leert ons veel over het muziekleven rond de Bourgondisch-Habsburgse hoven tot ca. 1535. *The Empire resounds* bestrijkt daarentegen de gehele periode van de regering van Karel V. Een bijdrage van Bruno Bouckaert stelt de bijna volledig door Nederlanders bemande hofkapel van Karel V voor vanaf 1515 tot 's keizers dood, en die van Alan Lewis schenkt aandacht aan motetten van de componist Nicolas Gombert. Kate van Orden bespreekt het schilderij van Frans Floris, 'Het ontwaken van de kunsten' (met een prominente plaats voor de muziek) in verband met de rol van de muziek in contemporaine denkbeelden omtrent het koningschap van Karel V en Filips II. Het — althans voor leken — aardigste gedeelte van

10 J. Elliott, 'Inleiding', in: *Carolus*, 29.

11 F. Maes, ed., *The Empire resounds. Music in the days of Charles V* (Leuven, 1999).

12 H. Meconi, 'Foundation for an Empire. The musical inheritance of Charles V', in: Maes, *The Empire resounds*, 19-34.

13 E. Schreurs, ed., *De schatkamer van Alamire. Muziek en miniaturen uit keizer Karels tijd (1500-1535)* (Leuven, 1999).

het boek is het met vaart geschreven relaas van de befaamde Leuvense kenner van de Vlaamse polyfonie Ignace Bossuyt: 'Charles V: a Life Story in Music'¹⁴. Hij laat zien hoe elk politiek en militair succes van de keizer en zijn naasten gepaard ging met muzikale scheppingen. Bijzonder interessant zijn bovendien de gegevens over composities pro en contra Karel V die in het Duitse Rijk ten tijde van de Reformatie ontstonden en over het muziekleven in Yuste.

Een andere Leuvense tentoonstelling was gewijd aan de wereld van de wetenschap ten tijde van Karel V. Zij leverde behalve een catalogus tevens een voor het algemene publiek bedoeld samenvattend boek op¹⁵. Daarin wordt het onderzochte milieu van geleerden wel beperkt, namelijk tot de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen en de universiteit Leuven in het bijzonder. Binnen die nauwe grenzen is vooral de catalogus een waardevolle en vernieuwende bijdrage tot de wetenschapsgeschiedenis, te meer daar er grote zorg is besteed aan de object-beschrijvingen, die zijn uitgegroeid tot kleine essays. Prijzenswaardig is ook het feit dat de aandacht min of meer gelijkelijk wordt verdeeld over geografie en cartografie, astronomie en astrologie, medicijnen, wiskunde, botanie en zoölogie, met op de achtergrond steeds verwijzingen naar het humanisme in het algemeen en de sociale context waarin de geleerden aan het werk waren. Zo wordt ook aan het algemene publiek duidelijk gemaakt dat wetenschapsgeschiedenis allang niet meer het positivistisch getinte verhaal is van de ene ontdekking naar de andere waardoor de wetenschap gestaag voortschrijdt, maar dat het integendeel veel boeiender is de zestiende-eeuwse bloei der wetenschappen als één geheel te beschouwen. Wie dan over zo iemand als Gemma Frisius of Gerhard Mercator wil schrijven, moet het tevens hebben over de geleerde netwerken waarin zij ingesponnen zaten en hun veelzijdige bijdragen aan de wetenschap in het algemeen. Zowel de catalogus als het samenvattende publieksboek zijn nuttige en goed leesbare samenvattingen geworden van de nieuwste inzichten op het gebied van de geschiedenis der wetenschappen in de Zuidelijke Nederlanden.

Enkele biografieën

Een keizer als Karel V verdient in een herdenkingsjaar natuurlijk een levensbeschrijving. Hij heeft er meerdere gekregen, zeer uiteenlopend van omvang, bedoeling en karakter. De omvangrijke, indrukwekkende standaardbiografie van Karl Brandt uit 1937 is nog steeds zeer lezenswaard. Maar wat hebben de historici van nu met hem gedaan? Iedere generatie historici heeft zich immers sinds de negentiende eeuw met de keizer beziggehouden en een eigen cachet gegeven aan het biografische beeld: nu eens, zoals in de Duitse protestantse geschiedschrijving, vol kritiek, in dit geval op Karel V als tegenstander van Luther, dan weer, in Spanje, vol lof voor hem als een der grondleggers van het idee van de 'hispanidad' — de overkoepelende cultuur der Spaanssprekende volkeren in de Oude en de Nieuwe Wereld — of als een vader van het Avondland Europa, een christelijk- of ook wel katholiek-conservatief droombeeld dat na 1918 opgeld deed en nog steeds rondspookt.

Wie, weinig of niets wetend van Karel V en zijn tijd, helder gestructureerde eerste informatie zoekt, kan terecht bij de tweede bijgewerkte uitgave van Stewart MacDonald, *Charles V. Ruler, dynast and defender of the faith 1500-58*¹⁶. Het kan natuurlijk niet gelden als een biografie in optima forma, maar biedt toch genoeg voor een eerste kennismaking met de keizer. Dit handzame

14 Maes, *The Empire resounds*, 83-160.

15 T. Padmos, G. Vanpaemel, ed., *De geleerde wereld van keizer Karel. Catalogus Tentoonstelling Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel (Leuven, 2000)*; G. Vanpaemel, T. Padmos, ed., *Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel (Leuven, 2000)*.

16 S. MacDonald, *Charles V. Ruler, dynast and defender of the faith 1500-58* (Londen, 2000). De eerste uitgave verscheen in 1992.

boekje is bedoeld voor studenten, maar tevens heel handig voor de belangstellende leek, die in kort bestek drie kanten van de keizer krijgt belicht: de heerser over zoveel verschillende gebieden, het hoofd van de Habsburgse dynastie, en de strijder voor godsdienstige eenheid en het behoud van de rooms-katholieke kerk.

Uitvoeriger is het boek van de Freiburgse historicus Ernst Schulin, dat uit het academisch onderwijs is voortgekomen: *Kaiser Karl V. Geschichte eines übergroßen Wirkungsbereiches*¹⁷. Ook dit werk wil geen echte biografie genoemd worden. Het bestudeert de effecten van Karels heerschappij op drie niveaus: Spanje en de Nederlanden, het Duitse Rijk en de Reformatie, en ten slotte het onderling oorlogvoerende Europa, mede in verband met de strijd tegen de Osmanen. Karel V heeft volgens Schulin op alle drie de niveaus beslissende invloed heeft gehad: de staatsvorming onder leiding van de Casa de Austria in de Nederlanden, Spanje en de erflanden is ondenkbaar zonder hem; hij greep in in het verloop van de Reformatie; hij voerde strijd in Europa om zijn machtsoverwicht veilig te stellen en tegen de Osmanen om dit werelddeel, dat idealiter onder keizerlijke leiding zou moeten staan, voor de christenheid te behouden; vanuit Spanje leidde hij de Europese expansie in de Nieuwe Wereld. Schulin schetst niet alleen de problemen en grenzen, maar ook de successen van de keizerlijke heerschappij. De keizer zelf wordt ons gepresenteerd als 'ein in der Geschichte stehender Mensch, ein bewußt von der Vergangenheit her in der Gegenwart und möglichst für die Zukunft Handelnder. Er handelte verantwortungsbewußt und unsicher, bei allem Starsinn immer im Zweifel, wie er mit den ihm so leicht zugefallenen Erblasten umzugehen habe. ... Dabei wurde er — wegen seiner außergewöhnlichen Position mit ihren unermeßlichen Möglichkeiten — überschüttet von den Konzepten politischer, geistlicher und rhetorischer Ratgeber. Sie spekulierten unablässig darüber, was er getan hatte, was er tat, tun würde oder tun müßte. Die seitherigen Historiker mit ihren mehr oder weniger gesichterten Interpretationen sind eigentlich nur deren Nachfolger'¹⁸. De interpretatie van Schulin is echter duidelijk: hij beklemtoont het belang van de centrale plaats die de keizer zelf in dit politieke systeem innam en wil dus niets weten van een visie op Karel V als een man met grote ambities maar helaas met te weinig politieke mogelijkheden en intellectuele talenten om deze ook te verwezenlijken. Integendeel, hij maakt van Karel V, zijn naaste familieleden tezamen met zijn adellijke raadgevers en overige dienaren een succesvolle politieke elite, die een onuitwisbaar stempel heeft gezet op die eerste helft van de zestiende eeuw als opmaat tot de Moderne Tijd.

Hoe anders gaat het toe in de levensbeschrijving die Wim Blockmans aan de keizer wijdde¹⁹. Hier handelt de centrale vraag weliswaar ook over het politieke handelen van de keizer met al zijn consequenties, grenzen en mogelijkheden, maar de uitkomst van Blockmans' studie is aanzienlijk pessimistischer getoonzet dan de hiervoor aangehaalde conclusies in het — in omvang vergelijkbare—werk van Schulin. Komt dat omdat Blockmans, veel meer dan Schulin, de persoon van de keizer met al zijn streven en uiteindelijk falen, onder de loep neemt? Weliswaar wil Blockmans naar eigen zeggen geen biografie van een Grote Man schrijven, maar hij heeft toch een echte levensbeschrijving, met Karel V als steeds intrigerend middelpunt, het licht doen zien. Zijn keizer is iemand geweest die vurig streefde naar verwezenlijking van zijn politieke doeleinden, maar krachten en structuren tegenover zich vond die hij niet de baas kon²⁰. De Reformatie en de Duitse vorsten kon hij niet aan banden leggen, Frankrijk kon hij niet overwinnen, de Osmaanse bedreiging niet definitief keren, de Paus niet afdoende temmen.

17 E. Schulin, *Kaiser Karl V. Geschichte eines übergroßen Wirkungsbereiches* (Stuttgart, 1999).

18 Schulin, *Kaiser Karl V*, 176.

19 W. Blockmans, *Keizer Karel VI 1500-1558. De utopie van het keizerschap* (Leuven, Amsterdam, 2000).

20 Zie ook W. P. Blockmans, *Het keizerschap van Karel V. Europese droom versus regionale werkelijkheid* (Haarlem, 2000).

Karel V wordt geschetst als een mens uitgerust met matige intellectuele bagage, gesteld voor een bovenmenselijke taak waarin hij faalde. Voor Blockmans is de afdanking van 1555 een teken dat de keizer dit falen ook zelf onder ogen heeft gezien. De biografie steunt voornamelijk op onderzoek van recente literatuur afkomstig uit de verschillende landen waar Karel V wordt bestudeerd, en het is een van de grote verdiensten van het boek dat het de resultaten van dit onderzoek overzichtelijk samenvat. Blockmans schrijft met gelijk gemak over zeer diverse onderwerpen: de dynastieke belangen der Habsburgers, de praktijk van het regeren, de financiële achtergrond daarvan, de rivaliteit met Frankrijk en andere verwickelingen in de buitenlandse politiek, de houding tegenover het protestantisme en tegenover de heidense indianen, het beeld in de kunst, om maar een greep te doen. Het boek is niet chronologisch maar met nadruk thematisch opgezet, helder geschreven, en daarmee is het zeker een der beste en ook voor de belangstellende niet-vakman leesbaarste biografische werken uit het herdenkingsjaar geworden.

Omvangrijker is de biografie die Alfred Kohler heeft gepubliceerd²¹. Tien jaar geleden gaf deze Weense historicus een zeer welkome bronnenverzameling uit die betrekking heeft op de geschiedenis van het Duitse Rijk ten tijde van Karel V²². Zijn biografie staat, evenals die van Schulin en Blockmans, in het teken van de Europese dimensie van 's keizers heerschappij. Meer dan de beide andere boeken steunt Kohlers werk op bronnenuitgaven, in het bijzonder van Habsburgse familiecorrespondentie, diplomatieke berichten, kronieken en memoires (waaronder die van de grootkanselier Mercurino Gattinara een speciale plaats inneemt). In een chronologisch en evenwichtig opgebouwd relaas volgt Kohier het leven van de keizer op de voet. Behalve met de bronnen en literatuur uit het Duitse Rijk en de Oostenrijkse erflanden is hij ook zeer vertrouwd met de resultaten van recent Spaans en Italiaans onderzoek; zijn beredeneerde bibliografie achterin het boek is buitengewoon nuttig. In de geschiedenis der Nederlanden is hij wat minder thuis. Zijn keizer is niet de falende heerser van Blockmans noch de op de toekomst gerichte politicus, wiens daden zelfs onze tijd nog beslissend beïnvloeden, van Schulin. Hij is de zelfbewuste regeerder over een wereldrijk die alle moeilijkheden die daaruit voortvloeien vastberaden tegemoet treedt, maar veel mislukkingen moet incasseren, ofschoon hij ook genoeg triomfen heeft kunnen vieren. Pas met de afdanking van 1555 werd het denkbeeld van de politieke en godsdienstige eenheid van de christenheid onder leiding van een universele monarch opgegeven. Tenslotte verloor de 'monarchia universalis' van de vorstenstaten in Europa, die later tot nationale staten zouden uitgroeien. Pragmatische argumenten, niet zozeer de dwang der politieke structuren in Karels rijk, waren volgens Kohier verantwoordelijk voor de opdeling van het Habsburgse Rijk tussen de twee takken van de Casa de Austria die het einde van de universele monarchie inluidde.

Kohier siert zijn boek op met belangwekkende details, veelal direct uit de bronnen afkomstig, en wijdt evenals Blockmans aandacht aan de persoonlijkheid van Karel V in verband met zijn politiek. Hij concentreert zich echter vooral op de keizer als staatkundig fenomeen, uniek in de Europese geschiedenis vanwege de kortstondige samenballing van macht in één persoon. Aan het einde van zijn goed gestructureerde en geschreven boek waarschuwt hij met recht tegen de huidige neiging onder politici en ander volk in Karel V een voorvader van de Europese Unie te zien: 'Zunächst war diese 'Monarchia universalis' auf dem Gegensatz und der Feindschaft Frankreichs gegründet; ferner war sie ein Herrschaftsmodell, das quer zum Trend der Entwicklung des frühneuzeitlichen Fürstenstaates lag und wohl gerade deshalb gescheitert ist'²³.

Manuel Fernandez Alvarez publiceerde tussen 1973 en 1981 een grote verzameling bronnen

21 A. Kohler, *Karl V. 1500-1558. Eine Biographie* (München, 1999).

22 A. Kohler, ed., *Quellen zur Geschichte Karls V. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit* (Darmstadt, 1990).

23 Kohler, *KarlIV*, 371-372.

rond Karel V uit de Spaanse archieven benevens een ook in andere talen verschenen levensbeschrijving van de keizer²⁴. Al decennialang geldt hij als de 'grand old man' van de studie van de Spaanse geschiedenis in de zestiende eeuw. In omvang en diepgang wordt de levensbeschrijving uit 1975 verre overtroffen door zijn nieuwe monumentale biografie van Karel V²⁵. Het boek vangt aan met een uitvoerige bibliografische inleiding, waarin naast de Spaanstalige ook de Duits-, Frans-, Italiaans- en Engelstalige literatuur wordt besproken (helaas wel ontsierd door veel drukfouten). Het Nederlandstalige historische onderzoek is daarbij buiten beeld gebleven. Ook het perspectief van deze auteur is echter in de eerste plaats Europees. Er wordt daarbij wel een grote plaats ingeruimd voor de betrekkingen tussen de keizer en Spanje, zodat dat land meer dan bij de hiervoor besproken biografische werken aan de orde komt. Hierbij kan de auteur natuurlijk putten uit zijn fabelachtige kennis van de geschiedenis van zijn eigen land, inclusief de onder Spaans bewind staande delen van Italië. Een van de bijzonderheden van Fernandez' werkwijze is bovendien, dat hij zijn uitvoerige, chronologisch opgezette levensbeschrijving lardeert met talrijke (veelal vertaalde) citaten uit de bronnen. Dit komt de levendigheid van zijn hier en daar betrekkelijk breedvoerige betoog zeer ten goede²⁶. Fernandez' Karel V is een vorst die met succes wordt 'gehispaniseerd' en veel voorde opkomst van Spanje als wereldmogendheid heeft betekend, maar die daarbij nooit het internationale of liever boven-nationale aspect van zijn macht uit het oog heeft verloren. Het is opvallend met hoeveel sympathie de auteur de spanning tussen de dagelijkse regeerpraktijk en hooggestemde politieke en politiek-religieuze idealen schildert en hoe hij de keizer daarbij beoordeelt. Karel V is niet iemand die wel falen moest, maar wie het niet gegeven was dat waarnaar hij streefde te verwezenlijken: de grote monarch van de Oude én de Nieuwe Wereld te zijn.

Het afscheid van de macht in 1555 wordt met pathos geschetst als een van de grote momenten in de Europese geschiedenis. Dat is begrijpelijk: Fernandez' boek is in de eerste plaats een traditionele politieke biografie en de hoogtepunten van 's keizers staatkunde vormen, tezamen met zijn veldtochten, ook de hoogtepunten van het werk. Daarnaast wordt er ampel aandacht geschonken aan de persoonlijkheid van Karel V, aan zijn onmiddellijke entourage van familieleden, raadslieden en wat dies meer zij. Gezien de grote aandacht voor de Spaans-Italiaanse kanten van Karels heerschappij in combinatie met de presentatie van recent Spaans onderzoek — waar men in andere delen van Europa vaak veel te weinig weet van heeft — is het te hopen dat Fernandez' grote werk spoedig in andere talen zal verschijnen.

Carolus V Imperator: balans van een herdenkingsjaar

Bij gelegenheid van dit herdenkingsjaar is er meer dan vroeger aandacht geschonken aan het beeld van Karel V in de kunst en zijn bemoeienissen met en invloed op culturele ontwikkelingen. In de grote tentoonstellingen, in het bijzonder die gehouden in Toledo, kwam dit aspect duidelijk naar voren, in het bijzonder in verband met de beeldende kunst in Spanje en haar internationale vertakkingen. Een andere vrucht van deze belangstelling is de bundel *Carolus V Imperator*²⁷. Op het eerste gezicht lijkt het een plaatjesboek met veel plaatjes en weinig tekst te zijn. Bij

24 M. Fernandez Alvarez, ed., *Corpus documental de Carlos V* (5dln.; Salamanca, 1973-1981); M. Fernandez Alvarez, *Carlos V. Un nombre para Europa* (Madrid, 1976); vertaald als *Charles V. Elected emperor and hereditary ruler* (Londen, 1975) en *Imperator Mundi: Karl V. Kaiser des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation* (Stuttgart, Zürich, 1977).

25 M. Fernandez Alvarez, *Carlos V, el César y el Hombre* (Madrid, 1999).

26 Ik kan niet beoordelen of het boek in een fraaie literaire stijl is geschreven; het is echter in ieder geval helder en levendig.

27 P. Navascués Palacio, ed., *Carolus V Imperator* (Barcelona, Madrid, 1999). De teksten zijn in het Spaans en in het Engels.

nader inzien blijken de teksten, door een internationale ploeg specialisten geschreven, kort en krachtig de resultaten van recent onderzoek op heel verschillend gebied samen te vatten. De illustraties zijn met zorg daarbij uitgezocht en van goede kwaliteit, evenals de teksten zelf. Na een 'proloog' door Geoffrey Parker beschrijft Raymond Fagel de jeugd van Karel in zijn kwaliteit van Bourgondische prins tot 1516. Joseph Pérez geeft veel aandacht aan de spanning tussen de Spaanse aristocratie en de keizer in zijn bijdrage over Karel V en de Spanjaarden. Dit overlapt enigszins met Peter Piersons stuk over de ontwikkeling van de keizer als staatsman. De culturele wereld komt aan bod in drie artikelen: over de contemporaine historiografie (Richard L. Kagan), Karel V als militair overwinnaar (Bonner Mitchell) met bijbehorende triomfale intochten, en Spaanse contemporaine kunst (Fernando Chueca Giotia). De bundel wordt afgesloten met een samenvattend stuk van Patricia Seed over de verovering van de Nieuwe Wereld. Het boek als geheel brengt, door de vele fraai gekozen illustraties, een beeld van de wereld waarin de keizer leefde op de lezer over.

Een tweede bundel, waarin politieke en sociaal-economische geschiedenis met cultuurge-schiedenis wordt gecombineerd en resultaten van onderzoek bekwaam worden samengevat, verscheen in een Engelse en een Nederlandse versie²⁸. Ook dit boek is rijk verlicht; de verhouding tussen illustraties en tekst is echter meer in balans dan bij het hiervóór voorgestelde boekwerk. De auteurs van de betrekkelijk omvangrijke bijdragen zijn allen specialisten en bestrijken met elkaar een groot spectrum. Na een algemene inleiding door Hugo Soly volgen bijdragen van Mia J. Rodriguez-Salgado en Geoffrey Parker over de politieke en dynastieke wereld van de keizer. Wim Blockmans beschrijft de gecompliceerde verhouding tussen Karel V en zijn onderdanen, waarbij de rebellie van de laatsten met passende opmerkzaamheid wordt behandeld, zodat de auteur niets anders overblijft dan een even passend vraagteken te zetten achter het kopje 'Ruler over hearts and minds'. Heinz Schilling legt vervolgens uit voor welke de problemen de keizer én zijn onderdanen, in het bijzonder in het Duitse Rijk, stonden in hun streven de godsdienstige eenheid van de christenheid te bewaren. De wereld van de economie en de rol van de keizer daarin is het onderwerp van een relatief korte bijdrage van Immanuel Wallerstein, waarna de beeldvorming van Karel V in kunst en cultuur zeer ruim aan bod komt in artikelen van Peter Burke ('Presenting and Re-Presenting Charles V'), Fernando Checa Cremades ('The Image of Charles V') en Henri Vanhulst ('The Musical World of Charles V'). Deze bijzondere bundel is vooral van waarde omdat in de essays (vooral in die van Rodriguez-Salgado, Blockmans, Schilling en Vanhulst) op zeer aansprekende wijze de wereld van Karel V in haar geheel, dus over nationale grenzen heen, wordt opgeroepen.

Wat heeft het herdenkingsjaar 2000 de wetenschap nu gebracht? Het is opvallend dat werkelijk niemand meer de keizer vanuit een min of meer nationaal standpunt durft te beschouwen. Het is al het Europese perspectief wat de klok slaat, al zijn er nuances die met het kennisniveau van de betrokken geleerden samenhangen, en dat ligt ook wel voor de hand. De stand van zaken in het onderzoek is vele malen op nuttige wijze samengevat: in de catalogussen van de grote tentoonstellingen, in de nieuwe biografieën, in de twee grote bundels met artikelen. Er is veel gedaan aan de betrekkingen tussen Karel V en de beeldende kunsten, ook in verband met de beeldvorming en propaganda rond de keizer. Een aantal desiderata van het onderzoek is echter nog niet vervuld. Er is wel veel meer belangstelling gekomen voor het politieke systeem onder Karel V als geheel en kwesties van buitenlandse politiek, maar niemand heeft zich nog gewaagd aan een diepgaande analyse van de keizerlijke financiën en van de economie van zijn rijk. De onvoorstelbaar omvangrijke correspondentie van de keizer en zijn naaste familielieden, die op verschillende plaatsen, maar vooral te Konstanz en Wenen, werd en wordt bewerkt en ter beschikking van de geleerde wereld gesteld, is uiteraard nog lang niet genoeg bestudeerd. Mis-

28 Ik las de Engelse versie: H. Soly, ed., *Charles V1500-1558 and his time* (Antwerpen, 1999).

schien zal later, in 2058 bijvoorbeeld, blijken dat het herdenkingsjaar 2000 een etappe was op weg naar een werkelijk geïntegreerde Europese geschiedschrijving van de eerste helft van de zestiende eeuw, met Karel V in de hoofdrol.

Lijst van gerecenseerde boeken

- Blockmans, W. *Keizer Karel V 1500-1558. De utopie van het keizerschap* (Amsterdam: Balans, Leuven: Van Halewyck, 2000, 286 blz., ISBN 90 5018 439 1 (Balans), ISBN 90 5617 246 8 (Van Halewyck)).
- Blockmans, W. *Het keizerschap van Karel V. Europese droom versus regionale werkelijkheid* (Haarlem: [Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen], 2000, 32 blz.).
- Coppens, Th. *Antonius Mor. Hofschilder van Karel V* (Baarn: De Prom, 1999, 271 blz., f49,50, ISBN 90 6801 291 6).
- Dijn, R. de. *De vrouwen van de keizer. Een tocht door Europa met Karel V* ('s-Hertogenbosch: Voltaire, Leuven: Van Halewyck, 1999, 283 blz., f45,-, ISBN 90 5848 013 5 (Voltaire), ISBN 90 5617 229 8 (Van Halewyck)).
- Hoozee, R., Tollebeek, J., Verschaffel, T., ed. *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Antwerpen: Mercatorfonds, Gent: Museum voor schone kunsten, 1999, 319 blz., f107,-, ISBN 90 6153 446 1).
- Fernandez Alvarez, M. *Carlos V, el César y el hombre* (Espasa Forum; Madrid: Espasa, 1999, 887 blz., f39,50, ISBN 84 239 9752 9).
- Kohler, A. *Karl V. 1500-1558. Eine Biographie* (München: Verlag C. H. Beck, 1999, 424 blz., DM58,-, ISBN 3 406 45359 7).
- Lox, H. *Van stropdragers en de pot van Olen. Verhalen over keizer Karel* (Leuven: Davidsfonds/Literair, 1999, 272 blz., BF895,-, ISBN 90 6306 406 3).
- MacDonald, S. *Charles V. Ruler, dynast and defender of the faith 1500-58* (Second edition, Access to history; Londen: Hodder & Stoughton, 2000, vi + 138 blz., £6,99,-, ISBN 0 340 74922 9).
- Maes, F., ed. *The Empire resounds. Music in the days of Charles V* (Leuven: Leuven university press, 1999, vi + 168 blz., BF700,-, ISBN 90 6186 981 1).
- Padmos, T., Vanpaemel, G., ed. *De geleerde wereld van keizer Karel. Catalogus tentoonstelling Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel* (Symbolae. Facultatis litterarum Lovaniensis. Series B XIX; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2000, 427 blz., BF1295,-, ISBN 90 5867 071 6).
- Navascués Palacio, P. ed. *Carolus V imperator* (Barcelona, Madrid: Lunewerg, 1999, 69 blz. bijlage + 457 blz., ISBN 84 7782 645 5).
- Schreurs, E., ed. *De schatkamer van Alamire. Muziek en miniaturen uit keizer Karels tijd (1500-1535)* (Leuven: Davidsfonds, 1999, 168 blz., BF980,-, ISBN 90 5826 038 0).
- Schulin, E. *Kaiser Karl V. Geschichte eines übergroßen Wirkungsbereiches* (Stuttgart, Berlijn, Keulen: Verlag W. Kohlhammer, 1999, 202 blz., DM35,-, ISBN 3 17 015695 0).
- Soly, H., ed. *Karel V, 1500-1558. De keizer en zijn tijd* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1999, 529 blz., f268,-, ISBN 90 6153 433 X).
- Soly, H., Wiele, J. van de, ed. *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558* (Gent: Snoeck-Ducaju & zoon, 1999, 368 blz., f103,75, ISBN 90 5349 308 5).
- Vanpaemel, G., Padmos, T., ed. *Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel* (Leuven: Davidsfonds, 2000, 167 blz., BF980,-, ISBN 90 5826 030 5).
- Verbrugge, H. *Keizer Karel. Testament van een Habsburger* (Tiel: Lannoo, 1999, 175 blz., f49,50, ISBN 90 209 3612 3).

Voorbij de verzuiling?*

PIET DE ROOY

In 1980 ging het Amsterdamse onderzoeksproject 'Verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925', onder leiding van Hans Blom en Herman van der Wüsten, formeel van start. Een aantal jaren geleden is in dit blad een tussenstand opgemaakt over de resultaten daarvan¹. Daarbij werd naar voren gebracht dat de tot dan toe verschenen resultaten van het onderzoek enerzijds interessant waren, maar anderzijds de algemene theorievorming over de verzuiling wat in het ongerede leken te hebben geholpen: alle bestaande theorieën werden noch verworpen, noch bevestigd; zij waren allemaal een beetje waar en moesten tegelijkertijd ernstig genuanceerd worden. Met des te meer belangstelling werd gewacht op de aangekondigde afsluiting van het gehele onderzoeksprogramma — en enigszins plagerig werd daar aan toegevoegd dat het misschien wel aardig was om de term 'verzuiling' maar af te schaffen: niet alleen bleef het risico van reïficatie van de metafoor voortdurend opspelen, ook over een aantal fundamentele vragen (zoals: hoeveel zuilen waren er eigenlijk) leek enige overeenstemming maar niet dichterbij te komen. Onlangs is die afsluiting verschenen onder de titel *De verzuiling voorbij*². Deze titel wijst op een zekere ambivalentie. Op de eerste pagina legt Talsma uit dat de term verzuiling inmiddels zo'n 65 jaar oud is en dus wellicht met pensioen kan, maar Blom verzet zich op de laatste pagina tegen een dergelijke harde leeftijdsdiscriminatie. Er valt volgens hem veel tegen het gebruik van deze term in te brengen en wellicht moet voor nadere analyse van deelprocessen een meer passende terminologie worden gebezigd, maar zijn laatste zin is: 'Als weliswaar nauwelijks scherp te formuleren, maar pregnante en in zijn associatieve werking zeer bruikbare, uitdrukking kan deze metafoor verzuiling daarentegen zeer wel gehandhaafd blijven'. En met een zucht van opluchting kunnen we ons zetten aan de overdenking van wat ons in de tussenliggende pagina's geboden is.

Bibliografisch is deze publicatie een bundel. Maar het gaat hier niet om een min of meer willekeurige bundeling van gelegenheidsstukken: acht auteurs hebben speciaal voor deze uitgave een facet van verzuiling, dan wel een aspect van de Nederlandse geschiedenis in de lange negentiende eeuw, onder de loep genomen op basis van (en naar aanleiding van) de vele resultaten van het onderzoeksprogramma. Daarbij is niet gekozen voor een behandeling per zuil (zoals vroeger nog wel eens gebruikelijk was), evenmin voor een opdeling in perioden (om recht te doen aan het grote verschil tussen de 'vroeg' en 'late' verzuiling, met een daarop volgende periode van 'verzuildheid' en eventueel de latere 'ontzuiling') en ook al niet voor een regionale indeling (wat verklaarbaar zou zijn, gezien het feit dat het zwaartepunt van het onderzoek op lokale studies heeft gelegen). Aangezien de belangrijkste nieuwe inzichten van dit verzuilingsonderzoek vooral zijn verworven op een drietal terreinen, religie, stand en natie, heeft dat de opzet van deze publicatie bepaald: eerst een deel over Godsdienst (met als auteurs

* Recensieartikel naar aanleiding van J. C. H. Blom, J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2000, xi + 331 blz., f45,-, ISBN 90 5589 182 7). Met veel dank aan dr. Ido de Haan voor zijn commentaar op een eerste versie van deze bijdrage.

1 P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling', *BMGN*, CX (1995) 380-392.

2 J. C. H. Blom, J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000).